

KATHOLICISME EN POLITIEK

KERK EN POLITIEK:

De lastige relatie tussen de katholieke organisaties
en hun politieke partij tot 1940

Jaak BILLIET en Emmanuel GERARD

De aandacht gaat uit naar de ontwikkelingen in de relatie tussen de katholieke sociale organisaties en het electoraal kanaal tot aan de Tweede Wereldoorlog. In zover de stelling van Urwin suggereert dat de koppeling van de katholieke organisaties en het electoraal kanaal voltooid was in 1884, moet deze verworpen worden. Die koppeling, waarover ook Rokkan het heeft in zijn algemene theorie van de verzuiling, moet veeleer opgevat worden als een te realiseren ideaal dan als een feitelijke toestand. Gedurende de ganse beschouwde periode is dit ideaal nooit ten volle gerealiseerd. De relatie tussen de twee kanalen werd lastiger naarmate de organisaties zich ontwikkelden. Vermoedelijk werd dit ideaal nog het dichtst benaderd na 1945. De verzuiling en de pogingen tot koppeling van de twee kanalen kunnen enkel verklaard worden in een spanningsveld tussen bescherming in eigen kring, herkerstening, machtsverwerving, ontvoogding van sociale lagen én controle door de politieke elites. De uitkomsten van de acties van de diverse actoren in dit spanningsveld (episcopaat, sociaal bewogen klerus en leken, politici) liggen zeker niet in het verlengde van de

directe motieven en bedoelingen in deze of gene groep. Processen van machtsverwerving zijn complex. Ze laten zich niet vangen in monocausale of voluntaristische schema's.

Wie een studie wil maken over Kerk en politiek in België moet een aantal beslissingen nemen om tot een hanteerbare probleemstelling te komen. Het gaat hier om een sociologische benadering, dus niet om een theologische of normatieve. Dit betekent dat de wisselwerking tussen de katholieke Kerk en het politiek systeem niet zal beoordeeld worden vanuit een of ander normatief stelsel. Er wordt gewoon van uitgegaan dat er een wederzijdse beïnvloeding is - hoe zou het anders kunnen - en de interesse is gericht naar de modaliteiten en objectieve effecten van die invloeden. Alhoewel de relatie tussen Kerk en politiek alleen maar te vatten is als wisselwerking zal de aandacht vooral gaan naar de politieke uitkomsten. We zullen uitgaan van een sociologische probleemstelling die actueel relevant is voor de politieke verhoudingen in België. Er zal gepoogd worden om de in de probleemstelling gestelde vragen te beantwoorden met behulp van historisch materiaal dat de ganse Belgische geschiedenis bestrijkt. De selectie en ordening wordt dus niet gemaakt door de keuze van één beperkte periode of één beperkte definitie van Kerk en politiek maar door enkele oriënterende vragen.

1. Probleemstelling

België wordt getypeerd als een overlegdemocratie ("consociational democracy") die gestoeld is op gesegmenteerd pluralisme (Lorwin, 1971, 1974; Huyse, 1975). De segmentaire opbouw - d.i. van elkaar gescheiden netwerken van maatschappelijke organisaties - zou zijn oorsprong vinden in de grote conflictlijnen die in de verschillende periodes van de staatswording ("nation building") de bevolking verdeelden: de levensbeschouwelijke, de sociaal-economische en de communautaire conflicten (Lorwin, 1974: 179). In zover de levensbeschou-

welijke tegenstellingen doorslaggevend waren voor die segmentaire opbouw spreekt men van "verzuiling" ("pillarization, compartmentalization"). In een poging om een meer algemeen concept van verzuiling uit te werken maakt Rokkan onderscheid tussen een politieke mobilisatie - het electoraal kanaal, de partijvorming - en maatschappelijke organisaties en drukingsgroepen - het corporatief kanaal. Er is sprake van verzuiling indien de conflictlijnen en scheidingslijnen die de burgers verdelen vertaald zijn in conflict-specifieke organisatiestructuren in de twee kanalen (politieke partijen én maatschappelijke organisaties) en indien deze aan elkaar gekoppeld zijn (Rokkan, 1977: 565). Dit betekent dat er aan elke zijde van de conflictlijn één politieke partij is die legitiem geacht wordt om de belangen van de georganiseerde bevolkingsgroep te verwoorden en te verdedigen (Billiet, 1982: 101-102; 1983: 433-434; 1984: 124-126), concreet een katholieke partij voor alle georganiseerde katholieken. Zulke ideaal-typische situatie (zonder interne dissidentie) wordt door Urwin (1970: 320-321) in navolging van Huntington (1968) "institutionalisering" genoemd.

Volgens Urwin zijn de drie conflicten op ongelijke wijze geïnstitutionaliseerd (Urwin, 1970: 322-330). De volledige institutionalisering van de levensbeschouwelijke conflictlijn zou gerealiseerd zijn in 1884 met de vorming van een katholieke partij. Het model van de ongelijke mate van institutionalisering kan ideaal-typisch vruchtbaar zijn, doch het is zeer de vraag of de koppeling van de katholieke organisaties aan een politieke partij reeds voltooid was in 1884. In welke mate, wanneer en hoe werd deze koppeling dan wel gerealiseerd en welke rol heeft de kerkelijke hiërarchie hierin gespeeld? Deze vraag richt vooral de aandacht op de ontwikkeling van organisatie-netwerken in de twee kanalen.

De ontwikkeling van maatschappelijke organisaties van en voor katholieken en de koppeling aan een politieke partij ("verzuiling") wordt op twee verschillende wijzen verklaard. In de ene traditie wordt het ontstaan van de verzuiling opgevat als een defensieve reactie van de kerkelijke hiërarchie, de clerus en gelovige leken op de seculiere staat en de industrialisatie (Righart, 1981). Men wou de gelovigen beschermen tegen de invloeden van de seculiere maatschappij en vanuit de eigen organisaties werken aan een herkerstening. Een politiek partij was nodig om de belangen van de godsdienst, het gezin, de eigendom (en later het vaderland) te verdedigen (Degand, 1972: 337-362; Van Isacker, 1969: 8-9). Dit zou betekenen dat de krachtigste impulsen van de organisatie en partijvorm-

ming onder katholieken niet gegeven werden door de katholieke politici, maar wél door de hiërarchie, de clerus en door pastoraal bewogen leken. In die traditie verschijnt de verzuiling als een bedreiging voor het politiek systeem vanwege de mobilisatie van katholieken en niet-katholieken rond tegengestelde belangen die de politieke elite liefst niet op de spits wil drijven. De politieke elites zouden "achteraf" met zulke situatie geconfronteerd worden en als antwoord een voorzichtige politiek ontwikkelen (Huyse, 1970).

In de andere traditie legt men de nadruk op de staatsondersteunende functies van de verzuiling. Het verzuilingsproces wordt er opgevat als een structurering van het maatschappelijke veld onder controle van de politieke elites (Steininger, 1977; Scholten, 1982). De conflicterende groepen in de Staat (ultramontaanse katholieken, socialisten) zouden er door de politieke elites toe gebracht zijn om het politieke bestel (mits wijzigingen) te aanvaarden. De mobilisatie van de burgers en hun inschakeling in organisaties wordt er rechtstreeks in verband gebracht met de invoering van het algemeen stemrecht (Rokkan, 1975: 572; Tilly, 1975: 616). In een meer marxistische interpretatie wordt erop gewezen dat de organisaties, opgezet als kanalen voor massale mobilisatie, emancipatie, vorming, onderlinge solidariteit en participatie aan het politieke leven, tegelijk konden fungeren als buffer voor de gevestigde machten, die met de veralgemening van het stemrecht een machtsmiddel prijsgaven. Naarmate de grote massa politiek participeerde werd die tevens opgenomen in door politieke, sociale en kerkelijke elites gecontroleerde organisaties (Witte en Craybeckx, 1981: 93-96, 113-124, 139-142; Meynen, 1981: 4-5). In dit kader verschijnt de verzuiling als een factor van geordende inschakeling van de massa kiezers in het politiek-economisch systeem.

Is de koppeling van netwerken van katholieke organisaties aan een politieke partij vooral tot stand gekomen onder kerkelijke impulsen (bescherming, verovering) of onder politieke impulsen (controle) ? Hebben deze organisaties effectief gediend als buffer of als instrument tot emancipatie van de volksklassen ? Deze vragen richten vooral de aandacht op de actoren, op hun acties en motieven en op de objectieve gevolgen.

De koppeling van de christelijke organisaties aan één politieke partij trekt momenteel zeer de aandacht van de politieke waarnemers. Sinds de jaren zeventig zijn er twee autonome christelijke partijen, de Christelijke Volkspartij (C.V.P.) in Vlaanderen en de Parti Social Chrétien (P.S.C.) in het franstalig

landsgedeelte. Het door de M.O.C. (Mouvement Ouvrier Chrétien) aanvaard politiek pluralisme, de politieke formatie "Solidarité et Participation", de omvorming van de "Werkgroep Congresbesluiten" in "Werkgroep Kristelijke Arbeiderspartij" (W.K.A.P.) en het "Progressief Akkoord van Kristenen en Socialisten" (P.A.K.S.) zijn er tekenen van dat een en ander in beweging is rond de koppeling van de christelijke arbeidersorganisaties aan hun politieke partijen. Het lijkt relevant om de relatie tussen Kerk en politiek vanuit deze invalshoek te benaderen.

2. Het georganiseerd katholicisme tegenover de rechterzijde

Hoe was de relatie tussen de parlementaire rechterzijde (de katholieke parlamentsleden), de politieke partij in wording (de katholieke kiesverenigingen, die de kiezerslijsten controleerden, de kandidaten aanduidden en de propaganda voerden) en de katholieke verenigingen (congregaties, caritatieve werken en volkswerken) voor 1884 ?

2.1. Radicale versus gematigde katholieken

Voor 1878 - het aantreden van de liberale regering Frère-Van Humbeeck met een laïciserend programma, o.m. inzake onderwijs - was er een conflict tussen de gematigde katholieken, die de kiesverenigingen en de parlementaire rechterzijde domineerden enerzijds, en de zgn. ultramontanen, radicale katholieken die een groot deel van de katholieke volkswerken en van de katholieke pers controleerden anderzijds (Lamberts, 1984a: 46-47, 52; Luykx, 1973: 164).

De gematigde katholieken, door hun tegenstanders liberaal-katholieken genoemd, aanvaardden de nieuwe verhouding tussen Kerk en Staat en de moderne vrijheden die in de Belgische grondwet (1831) waren vastgelegd als een goed voor de godsdienst. Zij zagen geen heil in een offensieve katholieke politiek, die met de bedoeling de voorrang van de katholieke godsdienst te herstellen alleen maar schade zou toebrengen aan de Kerk. Omdat zij in de grondwet alle garanties vonden voor

de godsdienst, kantten zij zich tegen de opname van exclusieve en radicale katholieke eisen in hun kiesplatform. Om dezelfde reden bewaarden ze een zekere afstand ten opzichte van de kerkelijke hiërarchie, waarmee ze uiteraard goede contacten onderhielden, maar wiens politieke voogdij ze niet aanvaardden (Van Isacker, 1969: 8). Door hun enigszins naïef constitutionanisme waren zij later dan de liberalen gestart met de opbouw van een partij-apparaat. De eerste permanente kiesverenigingen dateren van 1852; de eerste kringen "die het vermaak der Italiaanse casino's met het hogere genot der wetenschappelijke, artistieke en literaire conferenties combineerden", maar al evenzeer een politieke functie hadden, van 1853. Resp. in 1868 en in 1871 vormden de kringen en de kiesverenigingen elk een nationale federatie, die in 1878 fuseerden.*

Daartegenover stonden de ultramontanen, die, al dan niet vanuit een theocratische optiek, voorstander waren van een herstel van de nauwe samenwerking tussen Kerk en Staat en weinig waardering betoonden voor de moderne vrijheden. Deze groep vond vooral steun in kringen van de adel, de hogere burgerij, de reguliere clerus en de plattelandsbevolking (Lamberts, 1984a: 41, 47; Pluymers, 1984: 141). De ultramontanen voelden zich in hun anti-liberalisme gesteund door de encycliek Quanta Cura (1864) met de bijgevoegde Syllabus waarin alle moderne vrijheden werden opgesomd en veroordeeld. En verder door de ondergang van de Pauselijke Staten (1870), die te wijten was aan de actie van de liberale Italiaanse patriotten. Door hun principiële verzet tegen het regime waren zij afzijdig gebleven van de katholieke electorale organen, maar des te meer waren zij bedrijvig in liefdadigheidsinstellingen (zoals de Vincentianen) en de volkswerken (werk-manskringen, patronaten enz.); zij hadden ook stilaan een machtspositie opgebouwd in de katholieke pers, die op enkele bladen na geheel onder hun invloed stond.

Het conflict groeide naar een hoogtepunt in de periode 1870-1878, toen er paradoxaal genoeg een katholieke regering aan de macht was. Dat die regering echter zo weinig deed om enkele vroegere laïciserende wetten ongedaan te maken, was een doorn in het oog van de ultramontanen, die hun conflict met de gematigde katholieken van de parlementaire rechterzijde in steeds feller bewoordingen begonnen uit te vechten. En niet alleen in felle bewoordingen. Vanuit de zeer invloedrijke

* Voorstaan spreken we van de Federatie van Kringen.

"Confrérie Saint-Michel", die in 1875 werd opgericht en een 70-tal vooraanstaande ultramontanen groepeerde (edellieden, professoren, journalisten, leiders van volkswerken) werd een politieke actie op het getouw gezet die tot doel had eigen kandidaten te doen verkiezen. Een taktiek die kracht werd bijgezet door de dreiging om een radicaal-katholieke partij op te richten naast de constitutionele en conservatieve partij. Een taktiek die echter alleen maar ontgoochelende resultaten opleverde. Niet alleen kwamen er geen ultramontanen op de lijsten, maar tot overmaat van ramp verloren de katholieken in 1878 de verkiezingen. De liberalen hadden niet zonder succes de drijfverijen van de ultramontanen uitgebuit. Er kwam opnieuw een liberale regering aan de macht.

De nochtans overwegend ultramontaanse bisschoppen van na 1848 bleven het extreem ultramontanisme afwijzen en zich pragmatisch opstellen. Er werd geopteerd voor een confessionele politiek binnen het kader van de Belgische Grondwet en aan de pastoors werd gevraagd zich niet in te laten met politieke activiteiten (Art, 1982: 16). Initiatieven die gematigde ideeën i.v.m. de relatie tussen Kerk en Staat verspreidden werden ondersteund (Cornelis, 1984: 114, 118-119; Lamberts, 1984a: 55-56; 1984c: 73-74).

2.2. De strijd om het electoraal kanaal

De verhouding tussen de gematigde katholieken en de ultramontanen werd vanaf 1878/1879 grondig gewijzigd. Vooreerst kwam er met de meer pragmatisch ingestelde Leo XIII een koerswijziging in het Vaticaan, dat aan de ultramontanen de raad gaf zich met de Belgische instellingen te verzoenen. Daardoor, en door de verdwijning van enkele ultramontaanse bisschoppen, verloor het ultramontanisme zijn stootkracht. Anderzijds was er de laïciserende politiek van de liberale regering, met de onderwijswet van 1879 als bekroning. Daardoor werden de katholieke grieven in feite nog vergroot, maar werden tegelijkertijd alle katholieken tot meer samenwerking aangezet. Vooralsnog was het niet zover. Tussen 1878 en 1884 ontspoon zich een strijd tussen de parlementaire rechterzijde en de ultramontaanse leiders van de volkswerken met het electoraal kanaal als inzet.

De ultramontanen legden zich toe op het opstellen van een politiek programma, dat het herstel van enkele belangrijke

katholieke grieven bevatte, en het doen aanvaarden ervan door de Federatie van Kringen en de mandatarissen die door haar naar het parlement werden gestuurd. In feite wensten de ultramontanen dat de parlementsleden zich zouden laten leiden door een imperatief mandaat van onderuit. Zij stelden zich daarbij echter niet onverzoenlijk op. Hun programma werd niet langer voorgesteld als te nemen of te laten, maar als een richtsnoer. Ook werd het punt van de herziening van de Grondwet eruit verwijderd (Soete, 1984: 201-204).

Om de aanvaarding van een programma door de Federatie van Kringen en een strakkere band met de parlementaire rechterzijde te bevorderen, lanceerde de priester-journalist Keesen een succesvolle perscampagne, die gesteund werd door de "Confrérie Saint-Michel". Dat was het ontstaan van de zgn. programmatische beweging, die opkwam voor een katholiek programma waarvan de inhoud moest bepaald worden door het "werkelijk land", niet door de parlementsleden. De beweging kreeg aldus het karakter van een democratische protestbeweging. Provinciale en gemeentelijke politici, advocaten, notarissen, kleine burgers, eisten na jarenlang trouw stemgedrag om bij het beleid meer betrokken te worden (De Maeyer, 1984: 244).

Het programma dat in samenspraak met de latere christendemocraat Arthur Verhaegen werd opgesteld, bevatte de volgende punten: herstel van de diplomatieke betrekkingen met het Vaticaan (die door de liberale regering verbroken waren), afschaffing van het ministerie van onderwijs en oplossing van de schoolkwestie, hervorming van het kiesstelsel, decentraliserende maatregelen, militaire vrijstelling van geestelijken, vermindering van belastingen, salarissen voor de clerus.

Eind 1883 gingen de programmisten nog een stap verder en richtten zonder het episcopaat te consulteren de Nationale Unie voor het Herstel der Grieven op, dat zich als een drukkingsgroepering naast de Federatie van Kringen opstelde, om zonnodig zelf als partij-organisme op te treden (Soete, 1984: 211-212; De Maeyer, 1984: 233).

Hoe reageerde de Federatie van Kringen en de rechterzijde hierop? Om tegemoet te komen aan de wensen van de ultramontanen, maar om hen tegelijk de wind uit de zeilen te nemen, kwam het tot een nauwere samenwerking tussen de Federatie en de rechterzijde, waartussen tot dan toe geen organisch verband bestond. Thans werden vertegenwoordigers van de parlementsfractie in het bureau van de Federatie opgenomen. De leiding kwam in handen van het vooraanstaande parlements lid Beernaert. Aldus werd de indruk gewekt van

een nauwere band tussen werkelijk en wettelijk land. Maar inzake het programma stelden zowel de rechterzijde als de Federatie van Kringen zich teweer tegen een ruim opgevat eisenpakket. Zij wilden enkel instemmen met een beperkt kiesplatform: decentralisatie, kieshervorming binnen het kader van de grondwet, afschaffing van de liberale schoolwet. Zij konden rekenen op de steun van het episcopaat dat eveneens bevreesd was voor te radicale eisen en overigens de Unie voor het Herstel der Grieven als een gevaar voor de katholieke eenheid op politiek gebied beschouwde.

De ultramontanen van de Unie die de sympathie van het episcopaat niet konden veroveren, stelden zich tenslotte tevreden met het minimum-kiesplatform van de Federatie, waarmee zij gezamenlijk de kiesstrijd van 1884 voerden. Deze samenwerking was een van de redenen, maar niet de enige, voor de katholieke verkiezingsoverwinning van 1884.

3. Nieuwe breuken tussen de katholieke organisaties en het electoraal kanaal

In 1884 hadden de leden van de parlementaire rechterzijde, die nog steeds het electoraal kanaal domineerden enkele toegevingen gedaan aan het "werkelijke land". De steun vanwege onafhankelijken (gematigd katholieken) uit het Brusselse zorgde er mede voor dat er geen extreem confessioneel beleid werd gevoerd (Kossmann, 1982: 269-271). Eigenlijk kwam de zorg voor de eigen organisaties in de plaats van een herstel van katholieke staatsinstellingen. Men aanvaardde een neutrale staat en binnen het kader van de Grondwet konden de vrijheden maximaal benut worden om een confessioneel maatschappelijk middenveld uit te bouwen. De Staat mocht slechts tussenbeide komen als het particulier (en gemeentelijk) initiatief tekort schoot, zo luidde het (subsidiariteitsprincipe) (Biliet, 1977: 53). Overigens zou het verkeerdt zijn om het dertigjarig katholiek bewind na 1884 al te zeer op rekening van het confessioneel profiel te plaatsen. Wils (1984) wijst erop dat de rechterzijde er door haar programma m.b.t. de landbouw, de Vlaamse kwestie, de militaire dienstplicht en de fiscaliteit in slaagde om de plattelandsbevolking en de Vlaamse kleine burgerij electoraal te binden.

De "Nationale Unie voor het Herstel der Grieven" en de "Confrerie St. Michel" zouden zich niet langer toeleggen op het herstel van de katholieke staat maar wel op een herkerstening van de samenleving, o.m. door een strijd tegen de socialistische en vrijzinnige invloed op de stedelijke lagere bevolkingsgroepen. Maar tegelijk ontwikkelde zich bij de katholieke middengroepen een sociale ontvoogdingsbeweging en werden, om de invloed van het socialisme tegen te gaan, ook sociale en politieke eisen overgenomen, o.m. de uitbreiding van het kiesrecht waarvoor een Grondwetswijziging nodig was (Witte, 1977: 133). Daardoor kwamen sommige sociaal bewogen ultramontanen en christen-democraten in botsing met de conservatieve meerderheid in het electorale kanaal en ontstonden binnen de katholieke organisaties spanningen. Zowel de Nationale Unie als de "Confrerie St. Michel" zouden die spanningen rond de sociale kwestie niet overleven (De Maeyer, 1984: 259). De Nationale Unie versmolt met de Federatie der Kringen. Naarmate de katholieken zich gingen organiseren in massa-organisaties werd de eenheid alsmaar brozer. De zorg voor die eenheid werd dan ook een dominante kentering van het politiek optreden van het episcopaat.

3.1. Herkerstening vermengd met sociale en politieke emancipatie

Daar het doordrukken van een katholiek politiek programma niet langer een zorg was ging de "Nationale Unie voor het Herstel der Grieven" in het offensief tegen de vrijmetselarij die rond 1885 begon uit te groeien tot een nationale beweging met tientallen plaatselijke vrijdenkersbonden (Witte, 1977: 151-152). Een poging om alle katholieke werken en de parochiegeestelijken in die strijd te betrekken viel echter niet in goede aarde bij het episcopaat. Daar werd gevreesd dat priesters en godsdienstige organisaties onder controle zouden komen van de ultramontaanse leken. Op aandringen van Rome trachtte het episcopaat de Nationale Unie in te kapselen door haar een specifieke zending toe te vertrouwen, met name de organisatie van de sociale werken (De Maeyer, 1984: 236). Dit lag volledig in de lijn van het bisschoppelijk optreden t.a.v. de sociale werken. Deze werden aangemoedigd maar verder als een specifieke taak voor leken beschouwd, niet voor priesters. Strict godsdienstige verenigingen moesten zich niet bezighouden met al te wereldse zaken (Simon, 1963: 128-140; Art, 1982: 16). Door deze strategie van het episcopaat werden

voor 1886 de godsdienstige verenigingen o.l.v. priesters gescheiden gehouden van de maatschappelijke werken o.l.v. leken.

Uitwendige omstandigheden zorgden ervoor dat een aantal ultramontanen zich hebben vastgebeten in de sociale kwestie. In 1885 hadden de socialisten met de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij afstand genomen van de progressieve liberalen en het jaar daarop waren reeds 40.000 leden aangesloten behorend tot 160 arbeidersverenigingen (Kossmann, 1982: 253). De diffusie tussen arbeidersverenigingen en vrijdenkersbonden was dermate groot dat een herkerstening van de arbeiders maar kon gebeuren in een strijd tegen het socialisme (Witte, 1977: 151). Bovendien bereikten de sociale onlusten in 1886 met een aantal bloedige stakingen een hoogtepunt. Beïnvloed door het politieke traditionalisme zochten de sociaal-katholieken de oplossing voor de sociale kwestie vooreerst in het corporatisme. Joris Helleputte was de grote promotor van deze maatschappijvorm, die de oude gilden in ere wilde herstellen en een alternatief moest vormen voor het individualisme van de liberalen en het collectivisme van de socialisten (Verriest, 1975; Van Isacker, 1959). Naar dit model werden de Boerenbond (1890) en de Volksbond (1891) opgericht. Het succes van het "godeloos" socialisme in de steden dwong sommige ultramontanen tot wijzigingen in hun model van maatschappelijke organisatie. Arthur Verhaegen, die in Gent het falen van de Gilde van Ambachten en Neringen constateerde, pleitte al in 1890 voor arbeiderssyndicaten. Door ze te beschouwen als middel voor overleg en niet als strijdvereniging bleef hij overigens trouw aan de corporatieve idealen. De Volksbond was trouwens nooit een zuivere arbeidersorganisatie. Als losse federatie van de volkswerken, mutualiteiten, caritatieve organisaties, werkmanskringen, gilden en vakverenigingen groepeerde de Volksbond de katholieke kleine burgerij, ambachtslieden en arbeiders. Reeds heel vlug werd de Volksbond een haard van verzet tegen de conservatieve leiders van de Federatie van Kringen. De strijd kristalliseerde zich rond de uitbreiding van het stemrecht, de taalwetten en de sociale wetgeving.

3.2. De rol van de verschillende elites

De uitbouw van de sociale massa-organisaties (Boerenbond, Volksbond) is zeker niet het werk van de politieke leiders van

het electoraal kanaal. Vooral gelovige leken (voornamelijk ultramontanen) en een sociaal bewogen clerus hebben zich daarvoor ingezet. De uitbouw van de christelijke sociale organisaties stelde echter het probleem van hun verhouding met het electoraal kanaal dat gedomineerd werd door conservatieven. De politieke actie van de christen-democraten die zich het lot van de volksklassen (ambachtslieden, arbeiders, kleine boeren en kleine burgerij) aantrokken voltrok zich niet in de Federatie van Kringen maar in de Belgische Volksbond zodat er terug twee katholieke politieke strekkingen naast elkaar bestonden. De nieuwe politieke elite (acht verkozenen in 1893) heeft tegen de conservatieven gestreden voor de politieke mondigheid van de volksklassen, doch tegelijk werd een onafhankelijke partijvorming afgewezen en tegengewerkt. Verhaegen verdedigde nochtans de idee van gemengde katholieke eenheidslijsten waarbij aan kandidaten van de werkliedenbonden een bescheiden plaats werd gegeven. Zo bleef het eenheidskarakter van het electoraal kanaal behouden en werd een onafhankelijke christen-democratische partij (zoals het Daensisme) afgewezen (De Mayer, 1984: 257). Ook het episcopaat heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld.

In tegenstelling met voorheen heeft het episcopaat na 1886 zelf initiatieven genomen bij de oprichting van sociale organisaties en er het nodige personeel voor vrijgesteld. De sociale werken moesten immers een godsdienstig fundament hebben want ze waren niet alleen een middel tot economische en sociale verbetering maar evenzeer een waarborg voor de vooruitgang van de christelijke zeden. Aldus waren ze het werkdomein van gelovige leken én clerus en kon er van sociale werken voor katholieken en andersdenkenden samen geen sprake zijn (Simon, 1965: 105-109, 112). Wat echter de concrete organisatorische vormgeving aangaat speelde het episcopaat geen voortrekkersrol maar wel de gespecialiseerde clerus. Zowel vanuit het oogpunt van de traditionele kerkelijke leer als vanuit de zorg voor de politieke eenheid van de katholieken leken het paternalisme en nadien het corporatisme ideale oplossingen. Gemengde vakverenigingen gaven immers de beste waarborg voor het samenwerken van de sociale klassen (Simon, 1965: 111). Maar in de praktijk bleek het ideale model van de gilden de arbeiders niet aan te spreken. Dit kon alleen gebeuren door organisaties naar het voorbeeld van de socialisten, zoals de christen-democraten voorstelden. Dit stelde echter twee problemen. Vooreerst werd gevreesd dat de arbeiders dan nog vlugger in de armen van de socialisten zouden gedreven worden. Sociaal bewogen priesters hebben de bisschoppen van het tegendeel overtuigd. Ten tweede werd

men geconfronteerd met de tegenstand van de conservatieve politieke leiders wat dan weer een reactie uitlokte en de druk voor een autonome politieke opstelling van de christen-democratie deed toenemen. Het kwam er dus op aan om de christen-democratie met haar politieke eisen binnen het electoraal kanaal te houden (Simon, 1965: 87-98).

Bij het verschijnen van Rerum Novarum (1891) was de bedreiging voor de eenheid zo groot dat drie heel voorzichtige herderlijke brieven over de sociale kwestie gepubliceerd werden waarin gezocht werd naar een compromis tussen conservatieven en democraten. Een openlijke en duidelijke keuze voor een of andere organisatievorm werd niet gemaakt (Simon, 1965: 98-104). De praktische oplossing van gemengde eenheidslijsten met evenredige vertegenwoordiging zoals deze reeds hier en daar werd toegepast en zoals Rome en Mechelen dit voorstonden, lag zo moeilijk dat dit als principe aanvankelijk in een geheime nota aan de sociale leiders werd meegedeeld (Van Isacker, 1969: 65-67). Overigens was het episcopaat zelf verdeeld. Maar nog lang voor de openlijke erkenning van de christen-democratie hebben verscheidene bisschoppen geijverd om de democratische voormannen te doen erkennen als gemachtigde leiders van het electoraal kanaal (Plavsic, 1968: 220-221; Simon, 1965: 122-123). Dit gebeurde enerzijds tegen de wil van de conservatieve leiders terwijl anderzijds de zelfstandige politieke opstelling van de christen-democratie werd veroordeeld en bestreden met de strengste sancties (Simon, 1965: 114-118; Joye en Lewin, 1980: 150-157).

Bij de aanvang van de twintigste eeuw bestond er nog geen echte christelijke arbeidersbeweging. De gedachte van een zelfstandige organisatie van de arbeidersklasse won echter veld in christen-democratische milieus. De stichting van het "Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen" door pater Rutten in 1904 zou leiden tot de doorbraak van het christelijk syndicalisme. In een aantal opeenvolgende stappen werd een sterk gecentraliseerde vakbeweging met nationale beroepsverbonden (centrales) opgericht en dit mondde in 1912 uit in de oprichting van het "Algemeen Christelijk Vakverbond" (A.C.V.) (Gerard, 1984: 8-10; Santy en Osaer, 1984: 25-26). In 1913 blijkt trouwens het principe van de zelfstandige christelijke syndicaten door Kardinaal Mercier erkend te zijn (Simon, 1965: 105).

4. De verbrokkeling van het electoraal kanaal

Door de invoering van het enkelvoudig mannenstemrecht in 1919 waren de politieke verhoudingen grondig gewijzigd. Er werd een einde gemaakt aan 30 jaar homogeen katholieke regeringen. Voortaan zou België vrijwel uitsluitend geregeerd worden door coalities. Belangrijk voor de verhoudingen binnen het katholiek electoraal kanaal is de omstandigheid dat de achterban van de christen-democraten in de sociale organisaties (arbeiders, kleine burgerij, landbouwers) ineens zozeer aan gewicht toenam dat de oplossing van voorheen - moeizaam veroverde plaatsen op de conservatieve lijsten - niet langer voldeed.

Ondanks het verzet van de Federatie van Kringen brak in de jaren 1918-21 de standenvertegenwoordiging door. Op arrondissementeel niveau viel het electoraal kanaal uiteen in drie of vier geledingen: werkersverbonden, boerengilden, hier en daar middenstandsgroepen en wat nog overbleef van de kiesverenigingen voor de hogere burgerij. Op initiatief van de Christelijke Arbeidersbeweging en de Boerenbond kreeg de standenvertegenwoordiging erkenning op nationaal niveau in de Katholieke Unie (1921), een samenwerkingsverband tussen de drie standsorganisaties en de Federatie van Kringen. Het ging eigenlijk om een comité met afwisselend voorzitterschap en waarin afgevaardigden van de vier stichtende leden zetelden en waarvan de organisatievorm zelf het voorwerp bleef van conflicten (Gerard en Van den Wijngaert, 1982: 10-11; De Schrijver, 1983: 554). De Federatie van Kringen kon zich immers niet verzoenen met een model van nevenschikking en bleef het monopolie van de politieke activiteit opeisen. Naast de sociaal-economische breuklijn (de standen) zorgde de Vlaamse kwestie voor een bijkomende versnippering, met name door de mobilisatie van de katholieke flaminganten in de Katholieke Vlaamse Landsbond en vooral door het regelmatig functioneren van een Katholieke Vlaamse Kamergroep (o.l.v. Van Cauwelaert) waartoe de Vlaamse christen-democraten en de andere standsvertegenwoordigers behoorden. Deze dubbele solidariteit (stand en taal) zorgde in Vlaanderen voor een vlugge afbrokkeling van de oude burgerlijke kiesverenigingen. De Federatie van Kringen kon zich echter beter handhaven in het franstalig landsgedeelte waar alles werd toegespitst op de klassetegenstellingen en waar de christen-democratische minderheid zich mettertijd extremer zou opstellen (Gerard, 1981: 41-42; Gerard, 1984: 325-329).

4.1. Indicatoren van de crisis in het electoraal kanaal

Tal van indicatoren wijzen op verbrokkeling van het electoraal kanaal. We zetten ze even op een rij:

- De Katholieke Unie verkeerde tijdens de ganse periode in crisis en bleek niet in staat om alle katholieke geledingen in een gezamenlijk politiek programma te verenigen (Gerard, 1984: 149-158).

- Het Algemeen Christelijk Werkersverbond (A.C.W.) groeide uit tot een quasi-politieke partij naar model van de Belgische Werkliedenpartij. Toch werd o.m. onder druk van het episcopaat het midden gehouden: wel politieke zelfstandigheid maar geen onafhankelijkheid (Gerard, 1984: 142-148);

- Regelmatig stonden de verschillende geledingen in het parlement tegenover elkaar. Dit was o.m. het geval tijdens de eerste katholiek-socialistische coalitie Poulet-Vandervelde (1925-26) toen een aanzienlijk aantal conservatieve katholieken op tal van punten (vertrouwensstemming, huishuurwet, belastingen, begroting en militie) meestemde met de liberale oppositie tegen de andere geledingen van de katholieke partij (Gerard, 1984: 219-227). Bij katholiek-liberale coalities lagen de Katholieke Vlaamse Kamergroep of de christen-democraten geregeld dwars (Gerard, 1984: 122-123);

- Bij verkiezingen (parlement, provincies, gemeenten) kwamen niet zelden twee katholieke lijsten tegen elkaar op. Zo stonden in 1921 in 8 van de 16 Vlaamse arrondissementen conservatieve katholieke lijsten tegenover Vlaamse en volksgezinde lijsten. Bij de verkiezingen van 1925 waren er aparte A.C.W.-lijsten in vier arrondissementen, en bij de daaropvolgende provincieverkiezingen gebeurde hetzelfde in 6 kiesdistricten. Tijdens de gemeenteverkiezingen van 1932 stonden in veel steden eveneens twee katholieke lijsten tegenover elkaar en in 1936 waren er in de 5 Henegouwse arrondissementen aparte A.C.W.-lijsten (Gerard, 1984: 160-165, 209, 253, 326-327, 357).

4.2. De katholieke standsorganisaties als politieke formaties

Als gevolg van het vormingswerk en de militantenwerking ontwikkelde zich binnen het A.C.V. onder impuls van de sociaal bewogen clerus voor het eerst een nieuwe politieke elite die uit de arbeidersstand zelf afkomstig was en die heel vlug een actieve politieke rol ging spelen op het hoogste niveau. De gevolgen voor de organisatie en de politieke opstelling van

de arbeidersbeweging konden niet uitblijven. Zowel bij de syndicale leiders als bij de proosten van de sociale werken groeide de overtuiging dat politieke actie en vorming noodzakelijk samenhoorden omdat alleen op die wijze de toenemende socialistische invloed onder de arbeiders kon tegengegaan worden (Gerard, 1981: 13). Voor hen was het duidelijk, ofwel politieke zelfstandigheid ofwel een katholieke partij zonder arbeiders (Gerard, 1984: 248).

Deze generatie had aan de Belgische Volksbond geen boodschap meer. Bewust van de noodzaak van een hechte standsorganisatie waarin vorming, belangenverdediging en politiek samenhoorden, werkte Louis Colens een nieuw organisatiemodel uit met als naam Algemeen Christelijk Werkersverbond (A.C.W.).* Het accent lag op de opbouw van onderuit en op een tweevoudige integratie op nationaal niveau. Op plaatselijk niveau zouden de werkersverbonden ontstaan door de collectieve aansluiting van de leden van de plaatselijke vakbond, de vrouwengilden en de mutualiteit. Daaruit groeide trapsgewijs langs de arrondissementele en provinciale verbonden de landelijke A.C.W.-organisatie. Om de eenheid nog te verstevigen zouden er in het landelijk bestuursorgaan ook rechtstreekse vertegenwoordigers zetelen van de nationale organisaties (A.C.V., Landsbond der Christelijke Mutualiteiten en Vrouwengilden). Het A.C.W. zou de rol van de werkliedenbonden (vorming en politiek) en van het A.C.D.V. (coördinatie) overnemen (Gerard, 1981: 26-27).

Deze omvorming tot standsorganisatie verliep omwille van de weerstand van de Vrouwengilden, de Landsbond der Christelijke Mutualiteiten (L.C.M.) en zelfs van het A.C.V. niet probleemloos. De Vrouwengilden zagen geen heil in de politieke opstelling en het gemengd karakter qua sekse. De L.C.M. was geen stricte arbeidersorganisatie en stond sterk onder invloed van de burgerij. Het A.C.V. tenslotte hield zeer aan de syndicale onafhankelijkheid. De weerstanden werden echter overwonnen en in 1923 kon het A.C.W. van start gaan. Die organisatie groeide vlug uit tot een aaneengesloten massa-organisatie met een eigen pers, coöperaties, financiële- en vormingsinstellingen en jeugdbeweging (Gerard, 1981: 22-37). Bovendien ging het om een zelfstandige politieke organisatie met eigen kandidaten, een eigen programma en politieke actie

* Het Algemeen Christelijk Werkersverbond was een unitaire organisatie die in het franstalige landsgedeelte "Ligue Nationale des Travailleurs Chrétiens" genoemd werd.

op het niveau van de Werkersverbonden. Vandaar soms de naam "Christene Arbeiderspartij". In het parlement vormden de A.C.W.-verkozenen (christen-democraten) een eigen fractie (22 op 80 katholieken in 1921, 23 op 73 in 1939). De leiders van de Christelijke Arbeidersbeweging ijverden samen met die van de Boerenbond voor een nationale alliantie tussen de katholieke politieke geledingen, met enerzijds zelfstandigheid inzake belangenbehartiging maar anderzijds gezamenlijke verdediging van de katholieke belangen (Gerard, 1981: 37-40). Dit project kreeg een zeer gebrekkige vormgeving in de Katholieke Unie.

Ook in het hoofdbestuur van de Boerenbond gingen stemmen op voor een rechtstreekse politieke actie, doch daar lag dit moeilijker. De verantwoordelijkheid voor de politieke actie werd, in tegenstelling tot het A.C.W., volledig aan de plaatselijke gilden overgelaten. Dit kan alleen begrepen worden tegen de achtergrond van de sterk gecentraliseerde financieel-economische instellingen die door een politiek optreden niet gecompromitteerd mochten worden (Gerard, 1984: 56-58). Overigens was de Boerenbond vrijwel uitsluitend een Vlaamse realiteit en namen de verkozenen, samen met de Vlaamse christen-democraten en met de vertegenwoordigers van de Vlaamse kleine burgerij deel aan de activiteiten van de Katholieke Vlaamse Kamergroep.

De organisatie van de middenstand tenslotte verliep heel moeilijk. Niet alleen was daar verdeeldheid over een organisatie op godsdienstige basis maar bovendien werd er een aarzelende houding aangenomen tegenover de politiek. Priester I. Lambrechts die een belangrijke rol speelde bij de uitbouw van de Christelijke Middenstandsorganisatie poogde zijn Landsbond zoveel mogelijk buiten het politiek vaarwater te houden (Gerard, 1984: 51-63). Het argument dat een politieke zelfstandigheid nodig was om de middenstand binnen de Kerk te houden kon hier immers niet gelden. Het kwam zelfs tot een scheuring in 1927. Na een periode van twee middenstandsorganisaties kon uiteindelijk in 1934 een nationale katholieke middenstandsorganisatie tot stand komen die sterk beïnvloed werd door conservatieve politici uit de Federatie van Kringen (Gerard, 1984: 338-339, 424-425).

4.3. Weerstanden tegen de politieke zelfstandigheid van de standen

De vermenging van sociale beweging en politiek in de schoot van het A.C.W. is een van de voornaamste strijdpunten geweest in het georganiseerd katholicisme in de tussenoerlogse periode. Vanaf 1925 werd vanuit de conservatieve milieus van de Federatie van Kringen een systematische campagne gevoerd tegen de politieke activiteit van het A.C.W. en tegen de standsorganisatie als politiek systeem (Gerard, 1981: 40). De Federatie kon zich niet neerleggen bij de structuur van de Katholieke Unie want in dit model stond zij naast de standen, niet erboven. Om haar politieke macht te vrijwaren bepleitte de katholieke burgerij een a-politiek katholiek verenigingsleven. De politieke actie zou uitsluitend toevertrouwd worden aan de Federatie van Kringen en aan de traditionele kiesverenigingen. Niet alle bisschoppen gingen zover om dit model volledig te steunen, maar aangezien de politieke standsorganisaties een ernstige bedreiging vormden voor de eenheid van de katholieken werd door allen geijverd voor een politieke ontmanteling van het A.C.W. De uitbouw van de Katholieke Actie onder de arbeidersjeugd bleek hierbij een paard van Troje te zijn (Gerard, 1983; 1984: 275-279).

Onder het primaat van de Kardinalen Mercier en Van Roey was het politiek optreden van het Belgisch episcopaat veelzijdig en veelvuldig: rechtstreekse tussenkomsten ten voordele van het regime en het Vaderland, dwingende richtlijnen bij verkiezingen, veroordeling van politieke partijen (op aandringen van politici), actie via vertrouwensfiguren in de regering, overleg bij regeringsformatie (1925) enz... (Simon, 1962: 387-401; Gerard, 1984: 649-651). We zullen ons echter beperken tot het optreden van het episcopaat m.b.t. de partijvorming en de politieke eenheid van de katholieken.

Vooraf moet echter duidelijk gesteld worden dat de priesterspleitbezorgers van de politieke zelfstandigheid steeds voeling onderhielden met het episcopaat en dat zij enerzijds het verlies van de arbeidersklasse als voornaamste argument hanteerden voor de eis tot politieke zelfstandigheid en anderzijds de verzekering gaven dat dit niet tot politieke onafhankelijkheid zou leiden (Gerard, 1984: 48, 51, 248). De voormannen van het A.C.W. stonden volledig in dezelfde lijn en toen een extreme syndicale vleugel van het A.C.V. overging tot de oprichting van de Katholieke Christelijke Volkspartij (zelfstandig én onafhankelijk) werd deze beweging ingetoemd,

echter niet veroordeeld of gesanctioneerd. De meerderheid en de leiding van het A.C.V. bleef het A.C.W. als politiek kanaal erkennen (Gerard, 1984: 249-250, 257-258).

Het episcopaat was daar niet gerust in. In juni 1925 kwam er een uitdrukkelijke vraag vanwege het episcopaat aan de proosten van de sociale werken om niet mee te werken aan de uitbouw van een christelijke arbeiderspartij. De proosten wezen echter op de noodzaak van politieke zelfstandigheid zonet zou de katholieke partij de arbeiders helemaal verliezen. De vorming van twee katholieke lijsten die elkaar niet zouden bestrijden werd in dit licht nog als het minste kwaad beschouwd (Gerard, 1984: 245-248).

Vanaf omstreeks diezelfde tijd kwam het A.C.W. onder zware druk te staan door de ontwikkeling van de Katholieke Actie en door de initiatieven van de conservatieve politici. De problemen met de Katholieke Actie kwamen voort uit een herdefiniëring ervan door Pius XI. De Paus die naar een *modus vivendi* zocht met het fascisme in Italië, beperkte haar voortaan tot een lekenwerking met strict pastorale taak en zonder enige politieke inhoud. Bovendien werden de apostolaatswerken onder rechtstreekse verantwoordelijkheid van het episcopaat geplaatst en kregen de proosten er een leidende functie (Gerard, 1983: 123-124; Vos, 1982: 145-150). In België werden deze opvattingen verdedigd door Mgr. Picard, de leider van de Association Catholique de la Jeunesse Belge (A.C.J.B.), die de pretentie had een netwerk van opvoedende organisaties voor de jeugd en de volwassenen op te richten. Picard leverde felle kritiek op het A.C.W. Hij beschouwde de sociale organisaties wegens hun opvoedende taak - de Christelijke Arbeidersbeweging had het zich inderdaad altijd als taak aangerekend de massa te rechristianiseren - als een vorm van Katholieke Actie. Picard eiste dus dat het A.C.W. de pauselijke richtlijnen zou opvolgen; dat het zich onder de bisschoppelijke autoriteit zou plaatsen en buiten de politiek zou blijven. Overigens ergerde Picard c.s. zich aan het klassekarakter van het A.C.W. Het werk van rechristianisering kon volgens hem geen onderscheid maken tussen klassen en standen en de standsorganisatie was niets meer dan de aanloop tot de klassenstrijd.

Het conflict spitste zich in een eerste fase toe op de Katholieke Arbeidersjeugd van priester Cardijn. De K.A.J.-J.O.C. wilde immers in het kader van het A.C.W. de alzijdige ontplooiing van de werkende jongeren nastreven. In 1927 kwam het onder druk van het episcopaat tot een compromis tussen Picard en

Cardijn, dat op lange termijn belangrijke gevolgen zou hebben. Mgr. Picard erkende het specialisatieprincipe voor de Katholieke Actie bij de jeugd (aparte organisatie volgens stand), terwijl de J.O.C. door toe te treden tot het A.C.J.B. het officieel statuut van Katholieke Actie aannam: erkenning van de bisschoppelijke verantwoordelijkheid en afwijzing van de politiek. Dezelfde formule werd een jaar later ook in Vlaanderen toegepast. Vooralsnog bleek de K.A.J.-J.O.C. ook tot de arbeidersbeweging te behoren, maar die verhouding werd steeds problematischer. In 1931 werden, weerom op last van het episcopaat, de betrekkingen tussen de Arbeidersjeugd en het "al te politieke" A.C.W. tot een minimum herleid. Het gevolg was dat de toekomstige kaders van de Christelijke Arbeidersbeweging stilaan doordrongen werden van de idee van de scheiding tussen apostolaat, sociale actie en politiek. Uiteindelijk zou dat leiden tot de uitholling van het oorspronkelijk A.C.W.-concept (Gerard, 1983: 127-128).

Men kan de indruk hebben dat de kerkelijke druk op de Arbeidersbeweging vooral vanuit het Franstalig landsdeel, waar de Federatie van Kringen het sterkst was, werd uitgeoefend. Nochtans had tegelijk in Vlaanderen een felle strijd plaats van het episcopaat tegen het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond (A.K.V.S.). Deze katholieke studentenorganisatie die zeer bedrijvig was aan katholieke onderwijsinstellingen evolueerde vlug in de richting van een extreem Vlaams-nationalisme. Het Vlaams-nationalisme werd door de bisschoppen veroordeeld, de bonden werden losgemaakt van het centrale Leuvens bestuur en onder een nieuwe, bisschopsgetrouwe leiding geplaatst, er werden zware sancties toegepast tegen leden van het A.K.V.S. en uiteindelijk werd de Katholieke Studenten Actie als Katholieke Actie-beweging in de plaats gesteld (Vos, 1980: 22-23; Vos, 1982: 97-143, 158-159, 164-187). Desondanks, of misschien ook als gevolg daarvan verleende een aanzienlijk gedeelte van de katholieke Vlaamse kleine burgerij en intellectuelen haar steun aan een Vlaams-nationalistische politieke partij.

Een van de gevolgen van het doordrukken van de Katholieke Actie bij de jeugd was dat er in de jaren dertig een generatie jongvolwassenen kwam die voor de katholieke partij verloren was omdat zij andere opvattingen huldigde over de politiek. Uiteindelijk zou een gedeelte daarvan sterk aangesproken worden door een felle kritiek op het politiek bestel en in het Rexisme terecht komen. Een kleiner gedeelte werkte mee aan de vernieuwing van de katholieke partij (Gerard, 1984: 426-457).

Naast de ontwikkeling van de Katholieke Actie waren er ook initiatieven van de conservatieve politici. Gelegitimeerd door de katholieke plicht tot caritas, poogden zij een geheel van sociale werken op te richten naast het A.C.W. Ontdaan van de idee van politieke zelfstandigheid zouden deze organisaties dan wel aanleunen bij de traditionele kiesverenigingen. In 1926 ontstonden onder de hoede van de Federatie van Kringen arbeidswerken in Brussel en in Charleroi. In dit laatste arrondissement werd trouwens in 1930 ook een mutualiteit opgericht buiten de L.C.M. De bisschop van Doornik verleende zijn steun aan deze activiteiten. Plannen om ook nog werklozenkassen op te richten werden verijdeld omdat in Charleroi bedreigd werd met de oprichting van een onafhankelijke christelijke arbeiderspartij. Dit conflict over het monopolierecht van de sociale werken had belangrijke politieke gevolgen. Om de kritiek dat de sociale werken voor een exclusieve politiek werden misbruikt te ontzenuwen, voelde het A.C.W. zich gedwongen om de politieke samenwerking met de Federatie van Kringen in het kader van de Katholieke Unie te versterken. Dat leidde tot een overigens weinig vruchtbare hervorming in 1932-1933 (Gerard, 1981: 41-42).

5. De politieke hergroepering van de katholieken

Rond 1936 leken de voorwaarden aanwezig om het katholieke electorale kanaal zodanig te hervormen dat een koppeling van de katholieke standsorganisaties aan een politieke partij mogelijk werd. Pierlot, toenmalig voorzitter van de Katholieke Unie, had in 1935 de weg gewezen door de publikatie van een manifest dat voor herwerking aan een redactiecomité van voraanstaande christen-democraten, onafhankelijke katholieken en flaminganten werd voorgelegd. Deze tekst groeide uit tot een beginselverklaring met als meest in het oog springend kenmerk de optie voor een programmapartij waarvan de niet-confessionele basis werd aangevuld met een politiek programma (Gerard, 1984: 516-517). De consensus over een specifiek politiek programma dat o.m. handelde over de politieke democratie, de staatsvorming, de bedrijfsorganisatie en defensie kon het kerkelijk fundament als enig bindmiddel aanvullen. Tegelijk werd het onderscheid tussen Kerk en partij beklemtoond en de eigen verantwoordelijkheid van de politici onderstreept. De vroegere katholieke partij was weliswaar in theorie steeds

autonoom geweest t.o.v. het episcopaat, maar de clerus speelde vaak een leidinggevende rol, kerkelijke uitspraken werden bindend geacht en de kerkelijke belangen waren het enig cement gebleken. Daar zou nu enige verandering in komen, door een deconfessionalisering waarbij de katholieke doctrine en kerkelijke belangen althans in principe vervangen werden door een beroep te doen op de waarden van de christelijke beschaving als basis voor een politiek programma. Niet alleen zouden de standen, vooral het A.C.W., bereid moeten gevonden worden om hun politieke zelfstandigheid op te geven, maar ook moesten andere wijzen van binding voorzien worden: rechtstreeks individueel lidmaatschap i.p.v. aansluiting via de standen; een politieke jongerenbeweging; een goed functionerend partij-apparaat met vertakkingen op arrondissementeel niveau.

5.1. De eenheidsbevorderende krachten

De aanslepende ziekte van de Katholieke Unie toonde zich in alle scherpte bij de parlamentsverkiezingen van 24 mei 1936. De katholieke partij verloor 10 % van de stemmen en viel in de Kamer van Volksvertegenwoordigers terug van 79 op 63 zetels. Men moet echter vermelden dat het absoluut aantal te begeven zetels met 15 was toegenomen zodat het percentage zetels van de katholieken daalde van 42 % in 1932 naar 31 % in 1936. Zowel extern als intern grepen grondige verschuivingen plaats die uniek zijn in de Belgische geschiedenis. De Vlaams Nationalisten (V.N.V.) verdubbelden met 16 zetels hun aantal van 1932. Rex van haar kant behaalde na de definitieve breuk met de Katholieke Actie en de katholieke partij in een keer 21 kamerzetels, hoofdzakelijk in Wallonië en Brussel (Luykx, 1973: 350-352, 666). Ongeveer 400.000 katholieke kiezers hadden hun stem uitgebracht op niet-katholieke lijsten. De standen waren m.a.w. nog wel met de Katholieke Unie verbonden doch dit volstond blijkbaar niet meer om de katholieke bevolking electoraal te binden. Er waren ook interne verschuivingen. Binnen de katholieke parlamentsfracties nam het aandeel van de Vlamingen aanzienlijk toe (65 % uit de Vlaamse arrondissementen tegenover 48 % in 1932) en bovendien kwam het zwaartepunt te liggen op de A.C.W.-fractie. In de Vlaamse arrondissementen was het aantal A.C.W.-verkozenen met een eenheid toegenomen en haalde deze groep bijna de volstreekte meerderheid (19 Vlaamse christen-democraten op 41 Vlaamse katholieken). De bereidheid van het A.C.W. om zijn politieke zelf-

standigheid op te geven moet mede begrepen worden in het licht van die verstrekte machtspositie binnen de Katholieke Unie. Tenslotte was er ook een verandering van politiek personeel, vooral door het wegvallen van 33 kamerleden van de oude garde, waaronder alle grote conservatieve tenoren. In de plaats kwamen veertigers die in de na-oorlogse periode nog een grote rol zouden spelen. In de partij werd het machtsvacuüm gedeeltelijk opgevuld door buiten-parlementariërs zoals P.W. Segers en G. Eyskens (Gerard, 1984: 552-554).

De verkiezingsnederlaag van 1936 schiep een gunstig klimaat voor de vernieuwing die voordien reeds op gang was gebracht door katholieke jongeren in de groepen rond L'Esprit Nouveau en Nieuw Vlaanderen.

Bij de katholieke jongeren van L'Esprit Nouveau bestond ruime belangstelling voor de uitbouw van een politieke doctrine met een sterke inslag van het neo-thomisme en het personalisme van de Franse filosoof Jacques Maritain en van een aantal neo-corporatistische ideeën uit Quadragesimo Anno. Er werd gepleit voor een sociaal corporatisme dat steunde op het overleg tussen de sociale partners in het maatschappelijk middenveld. Een zekere verwantschap met de ideeën van het A.C.V. over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie kan niet ontkend worden (Gerard, 1984: 447-448; Van Haver, 1983: 56-60, 88-90).

Nieuw Vlaanderen was de spreekbuis van jonge katholieke Vlaamse intellectuelen die ijverden voor de uitbouw van een Vlaams front op christelijke en volkse basis, een soort katholieke Vlaamse concentratie waar het episcopaat ook niet ongevoelig voor was. Het blad bekleedde een positie tussen het V.N.V. en partijkatholieke kringen en het fungeerde als ontmoetingsplaats tussen katholieken uit de twee kampen (Van Haver, 1983: 122-124, 154-164; Gerard, 1984: 576-577). Met het beginselakkoord van 8 december 1936 tussen de K.V.V. en het V.N.V. zag het er even naar uit dat de katholieke concentratie in Vlaanderen een feit zou worden, doch deze concentratie kwam niet uit de startblokken, onder meer omdat het A.C.W. ernstige bezwaren bleef koesteren tegen de nieuwe orde-ideeën van het V.N.V. Opvallend, maar niet onbegrijpelijk is trouwens dat het episcopaat in een gezamenlijke herderlijke brief van Kerstmis 1936 de standpunten van het A.C.W. tot de haren maakte (Van Haver, 1983: 164-165; Gerard, 1984: 584).

In een periode van een kruistocht tegen het communisme was het gevaar niet denkbeeldig dat het katholieke volksdeel zeer gevoelig zou worden voor de nieuwe orde-ideeën en blijkbaar was het ideeëngoed van het A.C.W. nog de beste waarborg

daartegen. Het episcopaat mocht dan al geijverd hebben voor de politieke ontwapening van het A.C.W., in elk geval bleek het christen-democratisch gedachtengoed aan belang te winnen wanneer het er op aan zou komen om een eigen politieke doctrine voor katholieken uit te werken wilde men uit reactie tegen het communisme niet bij het fascisme terechtkomen.

Het episcopaat heeft overigens niet rechtstreeks ingegrepen bij de reorganisatie van de katholieke partij. Dit was een zaak van katholieke politici. Nochtans zijn er een aantal acties vanwege het episcopaat die onrechtstreeks het welslagen van de reorganisatie beïnvloed hebben. Vooreerst heeft het episcopaat opgeroepen tot een kruistocht tegen het 'goddeloos' communisme. Dit moet gezien worden in het licht van een algemeen crisisbesef in de jaren dertig. Men had het over moreel ontij en algemene geloofsafval (Van Haver, 1983: 93-94; 176-178). Vandaar de oproepen tot een massale mobilisatie van de katholieken met o.m. het zesde Katholiek Congres Van Mechelen in september 1936. Van die kant kwam dus een krachtige impuls voor een politieke hergroepering van de katholieken. In een periode waarin de maatschappelijke orde zo erg in discussie stond kon de Kerk niet mobiliseren zonder tegelijk eigen antwoorden i.v.m. de seculiere orde te ontwikkelen. Op de tweede plaats hebben het episcopaat en de clerus gestreden tegen de invloed van Rex en het Vlaams Nationalisme bij de katholieke jongeren (Gerard, 1984: 458-470). Dit is niet volledig gelukt want velen waren verloren voor de katholieke partij, doch deze afwijzing zette er een aantal jonge katholieke intellectuelen toe aan om aan een specifiek maatschappelijk model te werken met een ruime inbreng van het christen-democratisch gedachtengoed. Vervolgens waren er uitdrukkelijke veroordelingen van het communisme, het fascisme en, op aandringen van katholieke politici, van Rex (1937) waardoor rechtstreeks druk werd uitgeoefend op het kiesgedrag van de katholieken (Van Isacker, 1969: 125-137; Gerard, 1984: 585-587). Tenslotte moet nogmaals gewezen worden op de invloed van de Katholieke Actie die aan de jonge politieke elite een afwijzende houding tegenover de politieke zelfstandigheid van de standsorganisaties had meegegeven (Gerard, 1982: 50-53). De ideeën van een strikte scheiding tussen het geestelijke (godsdienst) en het tijdelijke (politiek) hebben echter niet alleen een klimaat van depolitisering van de katholieke organisaties bevorderd maar evenzeer een klimaat van deconfessionalisering van de katholieke partij.

5.2. Naar een niet-confessionele volkspartij

Er is reeds op gewezen dat de bereidheid van het A.C.W. om de politieke zelfstandigheid op te geven kan verklaard worden door de nieuwe politieke ideeën van de aantredende jongere generatie en door haar versterkte machtspositie binnen de katholieke partij, vooral dan in Vlaanderen. Van belang is echter ook de kracht van het christen-democratisch ideeëngoed bij het uittekenen van een politieke doctrine. Waar voor de eerste wereldoorlog bij de kerkelijke en politieke elites de christen-democratie enkel getolereerd werd kwam deze nu in het centrum te staan van de politieke vernieuwing. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de A.C.W.-politici een belangrijke rol speelden bij de reorganisatie van de partij. Het corporatistisch model, het oude ideaal in kerkelijke middens, was niet langer een waarborg voor eenheid maar veeleer een bedreiging omdat het gedragen werd door de groepen rechts van de katholieke partij. De idee van de publiek-rechterlijke bedrijfsorganisatie met paritair overleg tussen autonome sociale partners daarentegen had het voordeel dat een gedeelte van de sociaal-economische conflictstof buiten de partijpolitiek en het parlement kon gehouden worden wat alleen maar gunstig kon zijn voor een partij met verschillende sociaal-economische belangengroepen.

Omdat de besprekingen in de reorganisatie-commissie van de Katholieke Unie aansleepten werd op 11 oktober 1936 een tweeledig directorium aangesteld van de Katholiek Vlaamse Volkspartij (K.V.V.) met vier A.C.W.-ers op zeven en van de Parti Chrétien Social (P.C.S.) met twee A.C.W.-ers. Samen vormden die het Blok der Katholieken. De reorganisatie van de katholieke partij was voltooid in maart-april 1937. Naast de invoering van het persoonlijk lidmaatschap werd nog een groot gewicht toegekend aan de standen, nl. door een rechtstreekse vertegenwoordiging in de bestuursorganen, een rechtmatige vertegenwoordiging op de kandidatenlijsten van de K.V.V. en het recht om op eigen vergaderingen politieke vraagstukken te bestuderen. Het moet echter onderstreept worden dat in Vlaanderen de oude kiesverenigingen en de Federatie van Kringen volledig werden uitgeschakeld. In plaats daarvan werd het Algemeen Katholiek Vlaams Burgersverbond als vierde stand erkend. Daarmee was in Vlaanderen de scherpe tegenstelling tussen christen-democraten en conservatieven uit de weg. In Wallonië daarentegen bleef deze tegenstelling verder aanwezig omdat de Federatie van Kringen nog enige invloed kon laten gelden (Gerard en Van den Wijngaert, 1982: 15-17).

Van een volkspartij was nochtans geen sprake in 1937 vermits de partij organisatorisch op twee stoelen bleef zitten. Naast het individueel lidmaatschap bleven de standen nog van doorslaggevend belang. Pas bij de stichting van de C.V.P./P.S.C. in 1945 ging men een stap verder in de richting van het uitschakelen van de standen ten voordele van een sterk uitgebouwde partijorganisatie.

6. Besluit

De aandacht ging uit naar de ontwikkelingen in de relatie tussen de katholieke sociale organisaties en het electoraal kanaal tot aan de Tweede Wereldoorlog. De geformuleerde vragen hadden betrekking op de acties en motieven van de verschillende elites en op de objectieve gevolgen voor de partijvorming bij de katholieken.

In zover de stelling van Urwin suggereert dat de koppeling van de katholieke organisaties en het electoraal kanaal voltooid was in 1884, moet deze verworpen worden. Die koppeling, waarover ook Rokkan het heeft in zijn algemene theorie van de verzuiling, moet veeleer opgevat worden als een te realiseren ideaal dan als een feitelijke toestand. Gedurende de ganse beschouwde periode is dit ideaal nooit ten volle gerealiseerd. De relatie tussen de twee kanalen werd lastiger naarmate de organisaties zich ontwikkelden. Vermoedelijk werd dit ideaal nog het dichtst benaderd na 1945. In het licht van het gedeclassificatie karakter en het principe van individuele aansluiting bij de Christelijke Volkspartij lijkt dit een uitdagende hypothese die verder in de bijdrage van Mabilie behandeld wordt.

De verzuiling en de pogingen tot koppeling van de twee kanalen kunnen enkel verklaard worden in een spanningsveld tussen bescherming in eigen kring, herkerstening, machtsverwerving, ontvoogding van sociale lagen én controle door de politieke elites. De uitkomsten van de acties van de diverse actoren in dit spanningsveld (episcopaat, sociaal bewogen clerus en leken, politici) liggen zeker niet in het verlengde van de directe motieven en bedoelingen in deze of gene groep. Zo had de strijd om een katholiek programma rond 1883 tegelijk een politieke ontvoogding van de middenklassen in het zog.

Het episcopaat, de clerus en de leiding van de sociale organisaties wilden nadien het socialisme de pas afsnijden, maar tegelijk won de christen-democratie aan macht. Men kan echter niet besluiten dat de katholieke sociale massa-organisaties na de invoering van het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht (1919) door de gevestigde politieke elites werden uitgebouwd om op die wijze hun macht veilig te stellen. De katholieke standsorganisaties ontwikkelden zich onder impuls van een sociaal bewogen clerus en van een opkomende nieuwe elite die de gevestigde politieke macht heeft bestreden en afgebroken. Wel waren er krachten werkzaam om de politiek volledig buiten de standsorganisaties te houden. De Federatie van Kringen dreigde zelfs een parallel circuit van sociale werken uit te bouwen naast de standsorganisaties, a-politiek en daardoor juist ondergeschikt aan het oude electoraal kanaal. Er werd gezocht naar een organisatievorm waarin de katholieke standsorganisaties aan een gemeenschappelijk electoraal kanaal konden gebonden worden zonder dat ze zelf uitgroeiden tot zelfstandige politieke formaties. Maar het prijsgeven van de politieke zelfstandigheid van de christen-democratie werd ruim gecompenseerd door haar grotere greep op het nieuwe electoraal kanaal na 1936. Processen van machtsverwerving zijn complex. Ze laten zich niet vangen in monocausale of voluntaristische schema's.

BIBLIOGRAFIE

ART, J.,

- 1982 Van "klerikalisme" naar "katholieke zuil" of van "régime clérical" naar "CVP-staat". Een benadering van het Vlaams georganiseerd katholicisme in de Nieuwste Tijd. Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 13:1: 1-22.

AUBERT, R.,

- 1968 L'Eglise et l'Etat en Belgique au XIXe siècle. Res Publica, 10: 9-31.

BILLIET, J.,

- 1977 Vrijheid van Onderwijs en verzuiling in België. In L. Box e.a. (red.), Vrijheid van Onderwijs, Nijmegen, Link, 49-60.

- 1982 Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 13:1: 83-118.
- 1983 Verzuiling, Conflictregeling en politieke besluitvorming in België. Sociologische Gids, 30:6: 429-446.
- 1984 On Belgian Pillarization: changing Perspectives. Acta Politica, 19:1: 117-128.
- CORNELIS, B.,
1984 Le Bien Public: vaandeldrager van het Ultramontanisme 1853-1878. In E. Lamberts (red.), De kruistocht tegen het Liberalisme, Leuven, Kadoc, 110-135.
- DE GAND, A.,
1972 La défense du droit de propriété privée, Leuven, Faculté de Théologie.
- DE MAEYER, J.,
1984 De Ultramontanen en de gildenbeweging 1875-1896: Het aandeel van de Confrerie St.-Michel. In E. Lamberts (red.), De kruistocht tegen het Liberalisme, Leuven, Kadoc, 200-221.
- DE SCHRIJVER, A.,
1983 De oprichting en leiding van de Christelijke Volkspartij - Parti Social Chrétien 1945-1949. Res Publica, 25:4: 553-575.
- FALTER, R.,
1981 Pater Rutten en de proosten van de sociale werken. In E. Gerard (red.), De kracht van een overtuiging. 60 jaar A.C.W., Zele, 81-114.
- GERARD, E.,
1981 Het Algemeen Christelijk Werkersverbond, omstreden Standsorganisatie. In E. Gerard (red.), De kracht van een overtuiging. 60 jaar A.C.W., Zele, 11-59.
- 1983 Cardijn, Arbeidersbeweging en katholieke actie. Cardijn - een mens, een beweging/Cardijn - un homme, un mouvement, Leuven, Universitaire Pers/Kadoc, 119-147.
- 1984 Van Standenverbond naar Volkspartij. De katholieke partij tussen de twee wereldoorlogen, Leuven, Faculteit van Wijsbegeerte en Letteren, doctoraatsproefschrift.
- GERARD, M. en E. VAN DEN WIJNGAERT,
1982 Van Katholieke partij naar Kristelijke Volkspartij, Brussel, IPOVO.

- GERARD, M. en J. MAMPUYS,
1983 De politieke opstelling van de christelijke arbeiders-
beweging in historisch perspectief, De Gids op Maat-
schappelijk Gebied, 74:12: 895-915.
- GOVAERT, S.,
1982 De eigen weg van de M.O.C., De Nieuwe Maand,
25:2: 149-154.
- HUNTINGTON, S.P.,
1968 Political Order in Changing Societies, New Haven.
- HUYSE, L.,
1970 Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische
politiek, Antwerpen/Utrecht, Standaard Uitgeverij.
1975 Vijftien Angelsaksische auteurs over België. Res
Publica, 17:3: 413-432.
- JOYE, P. en R. LEWIN,
1980 Voor 's werknemers recht. Kerk en Arbeidersbewe-
ging in België, Leuven, Kritak.
- KOSSMANN, E.H.,
1982 De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Neder-
land en België, Amsterdam, Elsevier.
- LAMBERTS, E.,
1984a Het Ultramontanisme in België, 1830-1914. In E. Lam-
berts (red.), De kruistocht tegen het Liberalisme,
Leuven, Kadoc, 64-109.
1984b Joseph de Hemptinne: een kruisvaarder in redingote.
In E. Lamberts (red.), De kruistocht tegen het
Liberalisme, Leuven, Kadoc, 64-109.
1984c Une offensive de Pie IX et des Ultramontains radicaux
contre la Législation Matrimoniale en Belgique (1875).
Revue d'Histoire Ecclésiastique, 69:1: 50-78.
- LANTIER, J.,
1984 Socialistische doorbraak, christelijke uitbraak. De
Nieuwe Maand, 27:10: 685-689.
- LUYKX, Th.,
1973 Politieke Geschiedenis van België, Brussel, Elsevier.
- LORWIN, V.L.,
1971 Segmented pluralism: Ideological Cleavages and Polit-
ical Cohesion in the Smaller European Democracies.
Comparative Politics, 3:2: 141-175.

- 1974 Belgium: Conflict and Compromise. In K. McRae (ed.), Consociational Democracy, Political Accommodation in Segmented Societies, Toronto, 189-206.
- MEYNEN, A.,
1981 De politieke wetenschap en het na-oorlogs Belgisch politiek systeem, Toestanden, 1:1
- PLAVSIC, W.S.,
1968 L'Eglise et la politique en Belgique. Res Publica, 20: 211-251.
- PLUYMERS, M.,
1982 Le Catholique, 1865-1869: een ultramontaanse poging tot radicalisering van de katholieke pers. In E. Lamberts (red.), De kruistocht tegen het Liberalisme, Leuven, Kadoc, 136-158.
- PRENEEL, L.,
1981 Het A.C.W. en het M.O.C. op gescheiden Wegen. In E. Gerard (red.), Kracht van een Overtuiging. 60 jaar A.C.W., Zele, 251-300.
- RIGHART, H.,
1981 Het ontstaan van het verzuilingskatholicisme in België, 1885-1981. Interimrapport, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Nijmegen.
- ROKKAN, S.,
1975 Dimensions of State Formation and Nation Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe. In Ch. Tilly (ed.), The Formation of National States in Western Europe, Princeton,
1977 Towards a Generalized concept of "verzuiling": a preliminary note. Political Studies, 25: 563-
- SANTY, F. en T. OSAER,
1984 Met Vlag en Wimpel. De banistiek van de christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.
- SCHOLTEN, I.,
1980 Does consociationalism exist? A Critique of the Dutch Experience. In R. Rose (ed.), Electoral Participation, London, Sage, 329-355.
- SIMON, A.,
1958 Le Parti Catholique Belge (1830-1945), Brussel,
1962 L'influence de l'Eglise sur la vie politique dans l'entre-deux-guerres. Res Publica, 5: 387-401.

- 1963 Houding van het Episcopaat. In S.H. Scholl (red.), 150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging. Deel 1, Brussel, Arbeiderspers, 111-142.
- 1965 Houding van het Episcopaat. In S.H. Scholl (red.), 150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging. Deel 2, Brussel, Arbeiderspers, 87-124.
- 1966 Houding van het Episcopaat. In S.H. Scholl (red.), 150 jaar Katholieke Arbeidersbeweging. Deel 3, Brussel, Arbeiderspers, 111-137.
- SOETE, J.L.,
1984 L'Ultramontanisme et la formation du parti catholique en Belgique de 1875 à 1884. In E. Lamberts (red.), De kruistocht tegen het Liberalisme, Leuven, Kadoc, 200-221.
- STEININGER, R.,
1977 Pillarization and political parties, Sociologische Gids, 242-257.
- TILLY, Ch.,
1975 Western State-Making and Theories of Political Transformation. In Ch. Tilly (ed.), The Formation of National States in Western Europe, Princeton,
- URWIN, D.,
1970 Social Cleavages and Political Parties in Belgium: Problems of Institutionalisation. Political Studies, 18:3: 320-340.
- VAN HAVER, G.,
1983 Onmacht der verdeelden. Katholieken in Vlaanderen tussen Democratie en fascisme, 1920-1940, Berchem, Epo.
- VAN ISACKER, K.,
1955 Werkelijk en wettelijk land. De katholieke opinie tegenover de Rechterzijde, Antwerpen-Brussel,
1959 Averechtse democratie, Antwerpen, SWV,
1962 Katholieken en politiek. Van 1830 tot 1940. In J. Kerkhofs en J. Van Houtte (ed.), De Kerk in Vlaanderen, Tielt, Lannoo, 564-515.
1969 Herderlijke brieven over politiek, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel.
- VOS, L.,
1980 Het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond 1914-1935, Alumni Leuven, 11:3: 19-24.

- 1982 Bloei en ondergang van het A.K.V.S. II. Leuven, Davidsfonds.
- WEYNS, P.,
- 1984a De gedachten zijn vrij. Het permanent onderzoek naar de relatie ACW-politiek. De Nieuwe Maand, 27:9: 647-659.
- 1984b Bevraging wordt bevraging. De puntjes op de i's van een ACW-persconferentie. De Nieuwe Maand, 27:9: 660-672.
- WILS, L.,
- 1963 De oorsprong van de kristen-demokratie. Het aandeel van de Vlaams-demokratische stroming, Antwerpen.
- 1984 De katholieke partij in de 19de eeuw: organisatie, programma en aanhang. Lezing op het colloquium "De machtswisseling van 1884", Brussel, 24 november, 19 blz.
- WITTE, E.,
- 1977 De Belgische Vrijdenkersorganisaties (1854-1914). Tijdschrift voor Studie van de Verlichting, 5:2: 127-286.
- WITTE, E. en J. CRAEYBECKX,
- 1981 Politieke Geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in de Burgerlijke Democratie, Antwerpen,